Zaza Dili'ne kısa bir bakış

Yrd. Doç. Dr. Zülfü Selcan
(dilbilimci, Tunceli Üniversitesi, Zaza Dili ve Edebiyatı, Bölüm Başkanı)

Diller familyasındaki yeri

Zazaca irani diller familyasına aittir. İrani diller familyası toplam olarak 40 dilden ibarettir ve Zazaca da bunlardan biridir (Detaylı bilgi için bkz. Selcan 2011a, 111 f).
1906 yılında Alman dilbilimcisi Oskar Mann Prusya Bilimler Akademisi'nin görevlisi olarak Siverek ve Elazığ'da Zazaca'nın dil kayıtlarını yaparak gramerini analiz etmiştir. Daha sonra İran bölgesindeki dillerin kayıt ve gramer analizine devam etmiştir. Batı irani dillerin tarihi sınıflandırmasının kurucusu Oskar Mann'ın dil malzemesi 11 ciltte yayınlanmış ve bunların sonuncusu ise 1932 de Berlin'de yayınlanan Zazaca'nın ilk grameridir: *Mundarten der Zâzâ*, 398 sayfa.
Oskar Mann Siverek'ten Prusya Bilimler Akademisi'ne gönderdiği 4. haziran 1906 tarihli mektubunda şöyle bildiriyor:
"Daha evvel de tarafımdan savunulan görüş tasdik edildi, yani Zazaca'nın hiç Kürtçe olmadığı […]"
Mann'ın ölümünden sonra eserlerini yayınlama görevi Karl Hadank'a verildi. Mann ve Hadank'ın Zazaca Gramerinin 18. sayfasında, 'Zazaca Kürtçe değildir' [Das Zâzâ nicht Kurdisch], başlığı altında, Kurmancca ile karşılaştırılarak dil farkları belgelenmiştir (s. 19-22).
Bununla Oskar Mann ve Karl Hadank Zazaca'nın kendine has bir gramer yapısının olduğu ve o zamana kadar yanlış olarak sanıldığı gibi hiçbir dilin lehçesi olmadığını bilimsel ve kesin olarak tespit etmiştir.
Bu tespit enternasyonal düzeydeki irani dilbiliminde, günümüze kadar tartışmasız olarak kabul edilmekte ve irani dilbiliminin şu toplu ve temel eserlerinde Zaza Dili de bağımsız bir dil olarak görülmektedir:

- 1958: Şarkiyat El Kitabı, İranistik [Handbuch der Orientalistik, Iranistik], Georg Morgenstierne, *Yeni irani diller* [*Neu-iranische Sprachen*], s. 155-178.
- 1989: Corpus Linguarum Iranicarum, Joyce Blau, *Gûrânî et zâzâ,* s. 336-340.
- 1997: İrani Dilbiliminin Temeli, yeni irani diller, kuzeybatı grubu 2 (Rusça) [Osnovy iranskogo jazykoznanija, Novoiranskie jazyki: Severo-zapadnaja gruppa 2], L. A. Pirejko, *Zaza*, s. 97-143.

Son bilimsel eserler (doktora çalışmaları)

1985 Terry Lyn Todd, A Gramar of Dimili (Also known as Zaza), Michigan.
1998 Ludwig Paul, Zazaki, Grammatik und Versuch einer Dialektologie, Wiesbaden.
1998 Zülfü Selcan, Grammatik der Zaza-Sprache, Berlin.
2000-2001 Berlin Teknik Üniversitesi'nde araştırma projesi: Zazaca-Almanca Metinler Korpusu: Zülfü Selcan, Zaza-Deutsches Textkorpus, DFG-Forschungsprojekt, Technische Universität Berlin

Birçok dilin nasıl lehçeleri varsa, Zaza Dili'nin de iki ana lehçesi vardır: Kuzey Lehçesi ve Güney Lehçesi (bkz. Selcan 1998, 123-136).

Tarihi gramer

Zaza Dili'nin Tarihi Grameri, Bingöl Üniversitesi'nin 2011 de düzenlediği Uluslararası Zaza Dili Sempozyumunda ilk bölüm olarak detaylı ve kapsamlı şekilde dile getirildi. İrani diller familyasının tarihi gelişimi fonolojik ve morfolojik düzeyde açıklandı ve Zazaca ile diğer dillerin hangi değişime uğradığı veya hangi eski şekli muhafaza ettiği anlatıldı. Zazacanın bu tarihi gelişim sürecinde komşu dillerle olan ilişkisi de kelime mukayesesiyle gösterilerek izah edildi.
Dr. Zülfü Selcan'ın verdiği *Zaza Dili'nin Tarihi Gelişimi* konulu bu konferans yayınlanan kitapta mevcuttur (bkz. aşağı, kaynaklar).

Tarihi dil farkı

Aynı dil familyasına ait olan diller, tarihi dil belgelerine dayanıp incelenerek, kelime mukayesesi vasıtasıyla fonolojik, morfolojik ve leksikolojik düzeyde ne gibi değişikliğe uğradığı ve hangi eski özelliklerini muhafaza ettiği izlenebilir. Bununla dillerin nasıl farklı bir tarihi değişime uğradığı ortaya konulur. Bu mukayese metoduyla Zaza Dili'nin tarihi süreçteki gelişimi ve eskiyi muhafaza etmesi üzerine kısa ve önemli misaller verilerek aşağıda izah ediliyor.

Tarihi fonolojik farklar

Dillerin *tarihi* bakımdan birbirleriyle olan ilişkisini görmek için iranî diller familyasından birkaç dil arasında ufak bir tarihi mukayese örneği vereyim. Zerdüşt'ün (m.ö. 628-551, Henning, 156) konuştuğu ve dini ayinlerinde kullandığı *Avestçe* irani dillerin en eski tarihi kaynağını oluşturuyor. Şimdi *Avestçe* ile *Zazaca, Farsça ve Kurmanccayı* karşılaştıralım:

Avestçe[1]	Zazaca				
mö. 1000	(Kuzey L.)	Farsça		Kurm.	
gāman-	*game*	gām	گام	gav	adım
nāman-	*name*	nām	نام	nav	ad
sarəta-	*serd*	sard	سرد	sar	soğuk
dasa	*des*	dah	ده	deh	on
vīsa^{i}ti	*vist*	bist	بیست	bist	yirmi
vəhrka-[2]	*verg*	gorg	گرگ	gur	kurt *e.*
vāstra	*vas*	gīyāh	گیاه	geya	ot
vaşne-	*vêsan*	guşna	گشنه	bırçi	aç
*hvas-, *x^{v}as-	*was-*	x^{w}ās-	خواس-	xwas-	iste-
[1] bkz. C. Bartholomae, Altiranisches Wörterbuch					
[2] Eski Hintçe'de (mö. 1000) *vṛka e.*					

Bu mukayesenin gösterdiği gibi, Avestçe ile olan benzerliğinden dolayı Zazaca, Farsça ve Kurmanccanın tarihi kökeninin ortak olduğu görülmektetir. Bununla beraber her dilin birbirinden farklı bir gelişme gösterdiği de göze çarpıyor. Mesela 1. ve 2. satıra bakarsak, Avestçenin */-m-/* fonemi Zazaca ve Farsçada eski biçimiyle muhafaza edilmişken, Kurmanccada */-v-/* ye dönüşmüştür. 3. satıra bakarsak, eski */-t-/* fonemi Zazaca ve Farsçada */-d-/* ye dönüşürken, Kurmanccada tamamen kaybolmuştur. Dikkat çeken önemli bir nokta da, 4. satırda görüldüğü gibi, Avestçenin *dasa* 'on' kelimesi Zazacada *des* biçimiyle aynen kalmasına rağmen, Farsça ve Kurmanccada daha farklı gelişmeyle *dah* [dɐh]/*deh* şekline girmesidir. Zazaca *des* : Eski Hintçe *dáśa* 'on' eşitliğiyle, demek oluyorki Zazaca, *eski iranî dönem*den önceki *ari dil kademesi*ne kadar uzanan şekli, ki yaklaşık 3000 yıllık bir geçmiş zamanı kapsıyor, öteki dillerin değişmelerine karşı aynen muhafaza etmiştir.
5., 6. ve 7. satırdaki karşılaştırmada ise baştaki Avestçe /v-/[w-] : Eski Hintçe /v-/[v-] fonemi, Zazacada /v-/[v-] şekliyle aynen kalmasına karşı, Farsça ve Kurmanccada /gu-/ şeklinde önemli bir değişikliğe uğradığı görülüyor.
Sondan 2. satırda ise Avestçenin *vaşne* 'aç' kelimesi Zazacadaki *vêsan* (Dersim), *vêşan* (Varto, Bingöl, vd.) şekliyle, az bir değişikliğe uğrarken, Kurmanccada *bırçi* ve Farsçada ise *guşna* گشنه biçimiyle daha büyük değişikliklere uğramıştır. Son satırda ise, dillerde köklü biçimde yerleşik olup konuşmada sık kullanılan ve bu bakımdan çok önemli olan '*iste*-mek' fiilinin kökü mukayese ediliyor. Bu fiilin eski kökü Avestçe **hvas-* : Zazaca *was-* (*was-t-ene*) biçimleriyle aynı olmasına karşı (av. **x^{v}-* >) Yeni Farsçanın *x^{w}ās-* (< *x^{w}ās-t-an* خواستن) ile Kurmanccanın *xwas-* (< *xwas-t-ın*) şekillerine fonolojik bakımdan çok uzak kalıyor. Diğer bir ifadeyle, Avestçe ve Zazaca [w- : w-] ile ortak iken, Farsça ve Kurmancca /x^{w}- : xw-/ ile ikinci bir ortak gurup oluşturuyor. Bütün bunlar yeni dil kademesinde oluşan farklar olmayıp, binlerce yıllık süreçte meydana gelmiş olan *tarihi* dil farklarıdır. Bu küçük *tarihi fonoloji* mukayesesinin gösterdiği gibi, Zazaca eski dil özelliklerini, Farsça ve Kurmanccadan daha güçlü olarak muhafaza etmiştir. Buna göre her dil kendine göre ayrı bir tarihi değişime uğramıştır. Bununla beraber o dilin bütün lehçelerinin de aynı tarihi gelişimi

göstermesi gerekir. Bazı dil gurupları ise, son Farsça-Kurmancca misalinde gösterildiği gibi, tarihi gelişmeleri kısmen ortaklaşa da yapabilirler.
Yukarıdaki dil-tarihi misallerinden anlaşıldığına göre, Zazaca, Farsça ve Kurmanccanın farklılığı, en eski dillerden *Avestçe* ile *Eski Hintçe* m.ö. 1000 yıllarından kalma yazılı metinlerinin belgelediği gibi, çok eskiye, binlerce yıllık bir geçmişe dayanıyor.

Morfolojik farklar

Zaza Dili'nin Grameri adlı eserde 27 morfolojik özellik, şahıs ve işaret zamirleri, pasif ve nedensel fiil çekimi, Zazaca, Farsça, Kurmancca ve Soranca dilleriyle mukayese edilerek, birbirinden tamamen ayrıldığı örneklerle gösterilmiştir. Ayrıca şentaksta da (cümle yapısında) özne, nesne ve filldeki kongruans halleri mukayese edilmiş ve Zazacanın diğer dillerden ayrıldığı verilen birçok misalle belgelenmiştir (bkz. Selcan 1998, 53-63).
Kısa bir intiba için aşağıda sadece işaret zamirleri ile fiil çekiminden birer örnek veriliyor.

İşaret zamirleri

Yakını belirten işaret zamirlerini üç dilde mukayese edelim:

		Zazaca (Kuzey L.)	Kurm.	Farsça	
yalın hal	eril	*nu*	ev	in این	bu
	dişil	*na*	"	"	"
	çoğul	*ni*	"	inhā اینحا	bunlar
oblik hal	eril	*ney*	vi	-	bunu
	dişil	*nae*	vê	-	bunu
	çoğul	*nine*	van	-	bunları

İşaret zamirlerinin Zazaca, Kurmancca ve Farsça dillerindeki bu karşılaştırmasına dikkatle bakılırsa, her dilde *tamamen ayrı* bir sistemin olduğu görülür. Zazacada bütün gramer hallerine göre birer işaret zamiri bulunmasına karşı, bunlar Kurmancca ile Farsçada kaybolmuştur.

Fiil çekimi

Bir misal olarak 'görmek' fiilinin *şimdiki zaman çekimini* mukayese edelim:

	ben	görüyorum
Zazaca	*ez*	*vin-en-une*
Farsça	*man*	*mi- bin-am*
Kurmancca	*ez*	*dı- bin-ım*

Yapım formülleri şöyledir:

Zazaca:	fiil kökü *vin* + şimdiki zaman takısı *–en-* + şahıs takısı *–une*	K-*en*-ŞT
Farsça:	şimdiki zaman ön takısı *mi-* + fiil kökü *bin* + şahıs takısı *-am*	*mi*-K-ŞT
Kurmancca:	şimdiki zaman ön takısı *dı-* + fiil kökü *bin* + şahıs takısı *-ım*	*dı*-K-ŞT

Bu çekimlere dikkatle bakarsak, her dilin ayrı bir yapım formülüne sahip olduğu görülür. Bu da çok önemli bir ayrılık sayılır, çünkü fiil çekimi bir dilin çekirdeğidir.

Leksikolojik farklar

İki dil arasındaki ilişkiyi merak edenler, her iki dilin, günlük hayatta ençok konuşulan temel kelimelerden birkaçını bir araya getirip mukayese ederlerse, bunların benzerliğini veya ayrılığını kendileri de kolayca tespit edebilirler. Bunu Zazaca ve Kurmanccaya uygularsak, şu misali verebilirim. Mesela günlük hayatta sık sık kullanılan *demek, gelmek, gitmek, yemek, içmek* ve *istemek*

fiillerini mukayese edelim:

Zazaca	Kurmancca	Türkçe	Almanca	İngilizce
vatene	gotın	demek	sagen	say
amaene	hatın	gelmek	kommen	come
şiyaene	çuyın	gitmek	gehen	go
werdene	xwarın	yemek	essen	eat
sımıtene	vexwarın	içmek	trinken	drink
wastene	xwastın	istemek	wollen	want

Verilen bu basit misallerden anlaşılıyor ki, Almanca ile İngilizce arasında bile, ayrı diller olmasına rağmen en azından baştaki fonemleri ortak iken, Zazaca ile Kurmancca arasında böylesi bir benzerlik bile yoktur. Bazıları ise benzerliği göstermek için açıkgözlük yapıp birkaç kelimeyi sıralarken, *daha büyük çoğunlukta olan ayrılıklar*dan katiyen bahsetmezler. Halbuki aynı familyada olan dillerin asgari bir ortak kelime sayısına sahip olması gayet normaldir, fakat buna rağmen aynı dil olması için de bir gerekçe sayılamaz. Mesela *ev* kelimesi Almancada *Haus*, İngilizce *house* ise veya ekmek kelimesi Alm. *Brot,* İng. *bread* ise, bu benzerlikten hareket edip diğer birçok gramer ayrılıklarını hesaba katmadan, Almanca ile İngilizce bir dilin iki lehçesidir, veya İngilizce Almancanın bir lehçesidir, gibi iddiaların yapılması ne kadar yanlış ise, aynı şekilde, benzer kelime oyunlarıyla Zazacanın Kurmanccanın bir lehçesi olduğunu iddia etmek te o kadar gülünçtür.
Mesela 'el' kelimesi Zazaca *dest*, Farsça *dast* دست , Kurmancca *dest* ise, 'ekmek' kelimesi Zazaca ve Kurmanccada *nan*, Farsçada *nān* نان ise ve 'doğru' kelimesi de Zazaca ve Kurmanccada *rast*, Farsçada *rāst* راست şeklinde ortak olmasıyla bile, bu dillerin tek bir dilin lehçesi olduğu söylenemez. Şunu da hatırlatmak gerekir ki, eski dönemlerde Kurmanccanın Farsçanın bir lehçesi olduğunu yazanlar da olmuştur. Fakat bu, siyasi bir amaçtan ziyade, diller hakkındaki bilgi eksikliğinden kaynaklanıyordu.

Sonuç

Zazaca bir dildir, hiçbir dilin lehçesi değildir. Zaza Dili'ni lehçeye indirgeyen iddia bu dile ve bu dili konuşan insanlara karşı bir saygısızlıktır.
Zaza Dili ülkemizin bir kültürel zenginliğidir ve eğitimde layık olduğu yeri almalıdır.

Seçme kaynaklar

Bartholomae 1904 = Christian Bartholomae, Altiranisches Wörterbuch [1904] (Berlin ^{2}1979).
Blau 1989 = Joyce Blau, Gûrânî et zâzâ, Yer: ed. Rüdiger Schmitt, Corpus Linguarum Iranicarum (Wiesbaden 1989), 336-340.
Henning 1970 = W. B. Henning, Zoroaster [1949]. Yer: Hg. Bernfried Schlerath, Zarathustra (Darmstadt 1970), 118-164.
Mann / Hadank 1932 = Oskar Mann / Karl Hadank, Mundarten der Zâzâ (Berlin 1932).
Morgenstierne, Georg: *Neu-iranische Sprachen,* Yer: Handbuch der Orientalistik, Iranistik, Leiden 1958, 155-178.
Paul 1998 = Ludwig Paul, Zazaki, Grammatik und Versuch einer Dialektologie (Wiesbaden 1998).
Pirejko 1997 = Lija A. Pirejko, Zaza. Yer: Osnovy iranskogo jazykoznanija, Novoiranskie jazyki: Severo-zapadnaja gruppa, 2 (Moskva 1997), 97-143.
Selcan 1998 = Zülfü Selcan, Grammatik der Zaza-Sprache (Berlin 1998).
Selcan 2011a = Zülfü Selcan, Zaza Dili'nin Tarihi Gelişimi. Yer: I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu, 13-14 Mayıs 2011 (Bingöl 2011), 111-142.
Selcan 2011b = Zülfü Selcan, Zazaca alfabe ve alfabetik sıralama. Yer: I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu, 13-14 Mayıs 2011 (Bingöl 2011), 263-270.
Todd 1985 = Terry Lyn Todd, A Gramar of Dimili (Also known as Zaza) (Michigan 1985).